

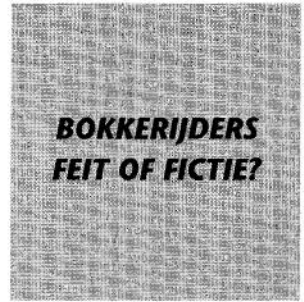
G. GERAEDTS

EEN TIJDGENOOT OVER DE BERECHTING DER BOKKERIJERS

Sinds enige jaren is er een discussie gaande over de vraag of er in de achttiende eeuw wel of niet bendes zijn geweest met de naam Bokkerijders die (het huidige) Zuid-Limburg en het aanpalende Duitse en Belgische grensgebied onveilig maakten. In oktober 1991 verscheen van de hand van cultureel antropoloog prof. dr Anton Blok het werk 'Roversbenden en geheime genootschappen in de landen van Overmaas (1730-1774)'. In de inleiding schrijft de antropoloog dat de voornaamste bronnen die hij gebruikt heeft, bestaan uit verhoren en verklaringen van de beklagden. De beklagde moest antwoord geven op vragen van de schout of drossaard die als openbare aanklager optrad. Bij weigering of ontkenning kon hij door de rechtbank naar de pijnbank verwezen worden om hem beter te doen bekennen. Van deze mogelijkheid, het zogenaamde scherper examen, is in de criminele processen tegen de bendeleden ruimschoots gebruik gemaakt. Wat de interpretatie van deze verhoren betreft, bestaan ten minste twee standpunten. Sommigen menen dat aan verklaringen onder dwang geen enkele waarde mag worden toegekend. Anderen zijn van mening dat alle verklaringen of die nu onder dwang of vrijwillig zijn afgelegd, met de nodige voorzichtigheid moeten worden geïnterpreteerd. ¹ Er is ook nog een derde standpunt mogelijk - en dat blijkt professor Blok in te nemen - namelijk dat alle door de 'bokkerijders' afgelegde verklaringen en bekentenissen volledig betrouwbaar zijn, ook die welke met foltering werden afgedwongen. In het boek wordt althans nergens twijfel daaraan geuit. 'Bij het

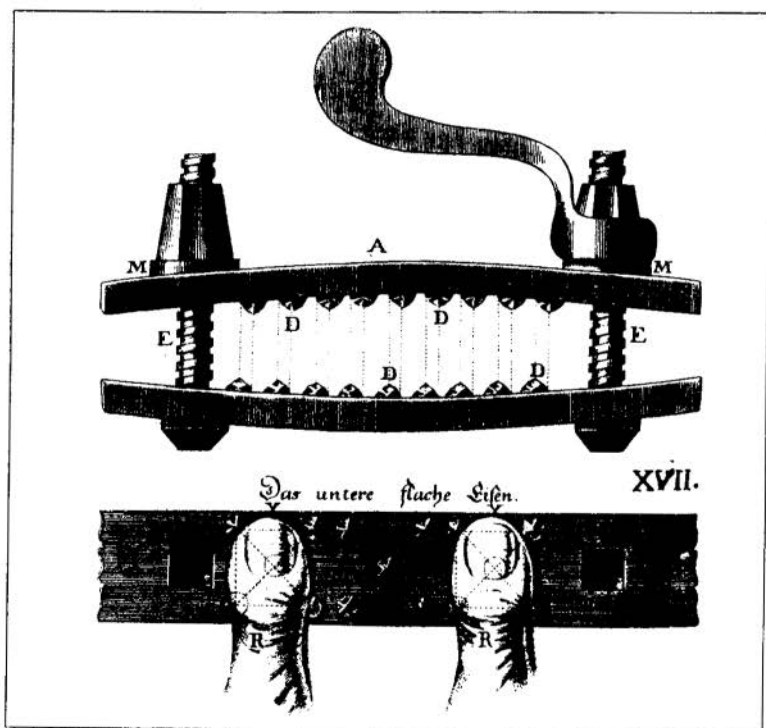
interpreteren van deze bronnen', schrijft Blok, 'gaat het natuurlijk ook en misschien wel vooral om het vergelijken van verklaringen die door verschillende beklagden voor verschillende rechtbanken zijn afgelegd'. ² Snijdt dit argument enig hout? Door een onnoemelijk aantal zogenaamde heksen en tovenaars zijn er voor honderden verschillende gerechten, verspreid over geheel Europa, gedurende enkele eeuwen gelijklopende bekentenissen en verklaringen afgelegd over vergrijpen die alleen maar in de fantasie kunnen bestaan. Merkwaardig en bevreemdend is dat geen kanttekening wordt geplaatst bij door bokkerijders afgelegde fantasiebekentenissen en -verklaringen: het na te hebben gebeden verbreken van ijzeren boeien met daarna ontsnapping uit de gevangenis door de gemetselde muur van een kasteel; het rijden met sneltreinvaart met 42 man 'op een ding of geytebock', heen en terug van Sittard naar Roermond om daar een diefstal te plegen. Bekend is ook dat er nogal wat tegenstrijdigheden bestaan tussen door diverse verdachten afgelegde bekentenissen en verklaringen. Blok rept hier niet over.

In het jaarboek 1991 van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap gaat drs L. Augustus in op het 'Vervolgingsbeleid en procesvoering tegen de bokkerijders. Het ontstaan van een waandenkbeeld'. 'De geschiedschrij-

vers', aldus de auteur, 'over de bokkerijders ontlenen hun gegevens in hoofdzaak aan schijnbaar objectieve bronnen, aan de processtukken, en wel aan de verslagen van wat de bokkerijders zelf bekenden. Maar deze bekentenissen - en dat is het cruciale punt - kwamen tot stand met behulp van de pijnbank, dat betekent door zware foltering of dreiging daarmee. Dergelijke bekentenissen zijn allerminst betrouwbaar. Om achter de waarheid te komen is het zaak uiteindelijk dit soort processtukken terzijde te laten en niet als uitgangspunt te nemen'.

overmatig gebruik van de pijnbank in de "bekentenissen" der verdachten telkens de bevestiging van hun waanidee meenden te vinden'. Zou als eindconclusie niet de volgende formulering voor keur verdienen? 'Er is nog door niemand aangetoond, dat de Bokkerijders, omvangrijke roversbenden, hebben bestaan'. Wat moet men zich voorstellen bij 'overmatig gebruik van de pijnbank'? Bestaat er ook zo iets als 'niet overmatig gebruik' van deze 'even zinloze als wreed-aardige' methode om 'tot naerder bericht van die waarheijt te komen'? ³

Duimschroeven (Wenen 1769), uit: NRC Handelsblad cultureel supplement 1 juni 1990, 3.

'De eindconclusie kan alleen maar luiden, dat er inderdaad geen bokkerijders hebben bestaan. De omvangrijke bende is er nooit geweest. Het was en is een waandenkbeeld, gegroeid in de hoofden van plaatselijke overheden, die door een

Tijdgenoten

In dit verband lijkt het dienstig aandacht te besteden aan wat tijdgenoten dachten over de bendes en haar leden, over hun berechtiging en de daarbij toe-

gepaste wijze van verhoor, over de bewijsvoering en de 'rigoureuze executiën'. Dat er in de achttiende eeuw lieden waren die daarover een eigen mening hadden en die niet voor zich hielden, kunnen we lezen in de uitvoerige correspondentie die door Louis Adriaan Pélerin - van 1775 tot 1794 luitenant-voogd in het Staats land van Valkenburg - werd gevoerd met de voogd graaf Johan van Welderen (in het Frans), met enige andere functionarissen en met de 'Heeren Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden' in Den Haag.

Deze briefwisseling is gepubliceerd door Jos Habets in de Publications van 1887 en wordt hieronder in het kort weergegeven.⁴

In 'Staats' gebied mochten hoge ambten destijds uitsluitend door protestanten worden bekleed. De door 'Den Haag' aangestelde voogd was graaf Johan van Welderen. Deze was bovendien nog ambtman in de Neder-Betuwe, lid van de Generale Staten voor de Ridderschap van Nijmegen en ambassadeur van de Republiek der Verenigde Nederlanden in Engeland. De functie van voogd in Staats-Valkenburg liet hij waarnemen door een plaatsvervanger, de luitenant-voogd. Vanaf september 1775 was dat Louis Pélerin.

Tot de taak van de (luitenant)voogd behoorde o.a. het als 'chef de justice' bijeenroepen van het gerecht, het voorzitter van de rechtszittingen, het geven van toelichting betreffende de aanhangige rechtszaken, het samenvatten van de argumenten pro en contra, het ophalen van de stembriefjes voor de oordeelveling. Verder moest hij zorgen voor de goede orde tijdens de zittingen en toezien op de juiste naleving der wet.

Bij Resolutie van 3 november 1773 (bevestigd bij nadere Resolutie van 10 december 1774) was door de Staten-Generaal bepaald, dat alle mogelijke middelen moesten worden aangewend

om allen die tot de bendes behoorden totaal 'uijt te roeyen'. Deze beide resolutie zullen verderop nog enige malen ter sprake komen.

Begin oktober 1775 begaf Pélerin zich naar Den Haag om daar als luitenant-voogd de ambtseed af te leggen. Van deze gelegenheid maakte hij gebruik om met verschillende hoge heren besprekingen te voeren over de situatie in het land van Valkenburg. In de maanden oktober en november doet hij daarvan verslag aan voogd van Welderen: De thesauriergeneraal en de ministers van staat zijn met mij van oordeel dat er ernstig over moet worden nagedacht, hoe een einde gemaakt kan worden aan de afschuwelijke executies van de leden der bende. Die executies hebben een totaal verkeerde uitwerking en het kwaad wordt er niet door uitgerooid. Ik heb een andere manier om dit kwaad te beteugelen voorgesteld, minder hardvochtig en doeltreffender n.l. het oprichten van een verbeteringshuis. Een dergelijke instelling zou dan tevens kunnen dienen als opvanghuis voor

de kinderen van de geëxecuteerden, die nu aan hun lot worden overgelaten, zonder opvoeding en zonder besef van godsdienst en deugd opgroeien en delen in de schande van de bestraffing hunner vaders, waardoor het gilde van misdadigers blijft voortbestaan. Zo'n verbeterings- en opvanghuis zou men kunnen inrichten in de gebouwen van 'de geweese Jesuïeten' in Maastricht. Op deze wijze zou vermeden kunnen worden het toepassen van de onmenselijke methode van bestraffing zoals die tot nu toe gebruikelijk zijn. Pélerin deelt verder mee, in Valkenburg erop te zullen toe-

**DE VISIE VAN
TIJDGENOOT
LOUIS ADR.
PÉLERIN**

zien, dat de criminele procedures voortaan zullen worden gevoerd conform de voorschriften, terwijl hij niet meer zal toestaan dat de zaken zo lichtvaardig worden behandeld als tot nu toe het geval is geweest.

In november meldt Pélerin aan voogd van Welderen, dat iedereen in Den Haag zeer verontwaardigd was over de onmenselijke manier waarop men degenen behandelt die ervan worden beschuldigd lid te zijn van de bende. Het enige verontrustende is het groot aantal personen die door anderen - op de pijnbank - als bendelid worden aangewezen. De in 1773 en 1774 door de Staten-Generaal uitgevaardigde resoluties betreffende het met alle gestrengheid optreden tegen de benedeleden zijn genomen op basis van onjuiste informatie. Maar de resoluties zijn er en iedereen weet, dat de Staten-Generaal niet gemakkelijk overgaan tot wijziging van voorschriften die eenmaal zijn uitgevaardigd. Toch zou een middel gevonden moeten worden om, met handhaving van de beide resoluties, het aantal terechtstellingen te verminderen en een lichtere straf voor te schrijven voor hen die, ofschoon lid van de bende, geen ernstige misdaden hebben gepleegd en zich gedurende een bepaalde tijd als goede en vreedzame burgers hebben gedragen. Het merendeel van de benedeleden is verleid en misleid. Er kan niet ontkend worden dat het misdadig genootschap bestaat. De diverse gelijkluidende getuigenissen van degenen die vrijwillig - dus zonder verhoor op de pijnbank - verklaringen hebben afgelegd, bewijzen het bestaan van een complot. Men heeft echter alle aangeklaagden - in de afgelopen drie jaar plus minus honderdtachtig - met grote gestrengheid gestraft zonder onderscheid te maken tussen enerzijds de leiders en degenen die inderdaad misdaden hebben gepleegd en dus geen gena-

de verdienen, en anderzijds de misleiden die nauwelijks wisten wat ze deden en wier voornaamste vergrijp was dat ze lid waren van de bendes zonder echter de doelstellingen daarvan te kennen. De resoluties laten niet toe dit onderscheid te maken. Daarin worden allen in gelijke mate voor schuldig gehouden en de rechters moeten zich aan de wet houden.

Ik heb voorheen zelf, als rechtskundig adviseur, 'advocat consulté', het doodvonnis geadviseerd tegen enige boosdoeners die diefstallen en geweld-daden hadden gepleegd.

Het is waar dat de rechters gedurende enige tijd de criminele rechtspraak eerder met wreedheid dan met gestrengheid hebben uitgeoefend en dat daarbij ongerechtigheden zijn gepleegd. Zonder decreet van de rechter mag de openbare aanklager niemand laten arresteren. Voordat hij zo'n decreet uitvaardigt moet de rechter nagaan of de aanwijzingen voldoende sterk zijn en of de beschuldigingen en de aard en de ernst van het delict daarvoor toereikend zijn. Gedurende een lange periode zijn hier mensen gearresteerd die door anderen als lid van de bende waren aangewezen zonder dat voor de vrijheidsberoving door de rechter bevel was gegeven. Naar de waarheid van de aantijgingen werd vervolgens niet eerst gezocht met minder harde middelen maar al snel werd de beul ingeschakeld om door aanwending van geweld (pijnbank) de procedure te bekorten, omdat men niet het nodige geduld kon opbrengen. Als een aangeklaagde door zijn sterk karakter de eerste tortuur doorstond zonder zich schuldig te verklaren, dwong men hem tot een bekentenis door hem opnieuw ter pijnbank te verwijzen en dat is volgens de regels van ons strafrecht niet geoorloofd. Die verbieden de pijniging te herhalen als er geen nieuwe aanwijzingen zijn. Vaak werd er geen acht geslagen op feiten die de verdachten

konden vrijpleiten en in bepaalde gevallen stond niet eens vast dat er een strafbaar feit was gepleegd.

Ik heb deze verkeerde toepassing van de wet aan u ter kennis gebracht. U was daar terecht verontwaardigd over en hebt mij in uw hoedanigheid van hoofd der justitie opgedragen daaraan een einde te maken. Dienovereenkomstig heb ik bepaald dat het gerecht geen zitting meer zal houden zonder daartoe door mij te zijn opgeroepen. En ik woon alle zittingen bij om erop toe te zien dat alles stipt volgens de regels gebeurt. Sedert enige tijd worden er minder arrestaties verricht dan voorheen. Ik heb aan de luitenant-drossaard (Vignon) verzocht niet meer procedures aanhangig te maken dan de rechters kunnen bijhouden en behoorlijk kunnen voorbereiden met alle nauwkeurige aandacht en stiptheid die daarvoor vereist is. Sinds ik mijn ambt heb aanvaard zijn er twee arrestanten bijgekomen, een die al heeft bekend en een die nog niets heeft toegegeven, ofschoon hij door zeven anderen is beschuldigd. Hij werd geconfronteerd met drie medeplichtigen die hem in mijn aanwezigheid de beschuldigingen in zijn gezicht hebben gezegd met vermelding van alle omstandigheden. Waarschijnlijk zal het gerecht zich niet behoeven te bedienen van verdere dwangmaatregelen om hem de feiten te laten bekennen. Hij lijdt aan een ernstige ziekte en weigert hardnekkig elk voedsel, zodat de kerker waarschijnlijk zijn graf zal worden.

Ik heb vandaag (17 november 1775) in Valkenburg een buitengewone rechtszitting bijgewoond. De luitenant-drossaard vroeg een bevel tot gevangenneming van een verdachte. Het verzoek was te vaag omschreven en werd afgewezen. Dat werd vreemd gevonden omdat men het in Valkenburg nog niet had meegemaakt. Ik zou vurig wensen, dat de wijze van strafrechtelijk procede-

ren minder hardvochtig zou zijn en dat zou worden overgegaan tot afschaffing van de weerzinwekkende methode om via pijniging achter de waarheid te komen. Ondanks alle respect dat ik aan de wetten verschuldigd ben, kan ik mij daarmee - dat moet ik openlijk bekennen - niet verzoenen.'

Op 11 december 1775 sturen luitenant-voogd Pélerin en luitenant-drossaard aan de 'Hoogmogende Heeren Staten-Generaal' een uitvoerige memorie over de 'droevige toestand waarin het land van Valkenburg zich bevind, veroorzaakt door de bende kwaaddoenders en door de meenigvuldige en rigoureuze executiën'. Ze delen daarin mee dat de benedeleders die gepakt werden, de doodstraf hebben ondergaan zonder iets te hebben losgelaten over hun bedoelingen, ofschoon ze aan de felste pijnigingen onderworpen werden. Slechts zeer weinigen van de benedeleden kennen die doelstellingen. De meesten van hen zijn tot de 'criminele associatie' toegetreden nadat men hen dronken had gevoerd, anderen omdat men hun had voorgespiegeld, dat het een broederschap of een gilde betrof. Ze zijn schuldig maar tegelijkertijd te beklagen. Deze misleiden zouden niet meer aan ondervraging 'door middel van de torture' onderworpen moeten worden en voor hen zou een lichtere straf moeten gelden b.v. verbanning of plaatsing in een op te richten 'Tugt- of Rasphuijs'. Een grote bron van onheil en ook de oorzaak van de tegenwoordige verregaande 'desorders' zijn de veelvuldige kermissen, in bijna elk dorp twee keer per jaar. 'De eene is nog niet geëindigd in een plaats off daar begint er wederom ene nieuwe in eene andere plaats, zoodat de ingesetenen gedurende een groot gedeelte van het jaar geleegentheijt hebben om van de eene kermis naar de andere te loopen'. Als er kermis is, wordt er niet gewerkt. Het komt dan vaak tot 'vegten en dood-

slaagen'. De mensen maken in losbandigheid het grootste deel van hun verdiensten op en moeten dan, om verder te kunnen leven, hun toevlucht nemen tot ongeoorloofde middelen. Waarschijnlijk worden tijdens de kermis de meeste complotten gesmeed. Aan deze wantoestand zou een einde gemaakt kunnen worden door één algemene kermis in te voeren voor alle plaatsen, dorpen en gehuchten tegelijk, op een en dezelfde dag, b.v. op de eerste zondag van november, en het houden van kermis op andere dagen te verbieden.

In zijn brief van 23 december 1775 aan voogd van Welderen schrijft Pélerin, dat het aantal arrestaties sterk is verminderd. Anderhalve maand later, op 10 februari 1776, klaagt hij opnieuw zijn

nood, nu bij de heer Fagel, griffier van de Staten-Generaal. Voor een deel is het een herhaling van wat reeds aan anderen werd geschreven. Het voortduren der criminele processen en de aanhoudende menigvuldige terechtstellingen brengt het land van Valkenburg in de grootste verwarring. De vrouwen en kinderen van de geëxecuteerden zijn voor het merendeel tot de uiterste armoede gebracht door de ook voor hen smadelijke dood van echtgenoten resp. vaders. Dat geldt ook voor de gezinnen van degenen die uit vrees ook als bendelid te worden aangeklaagd - en dat zijn er heel veel - naar elders vluchten.

Dagelijks hebben weer nieuwe arrestaties plaats. Het is niet aan mij te onderzoeken of de straffen niet te algemeen op alle gearresteerden zonder onderscheid worden toegepast en ook niet of de bestraffing op dusdanig grote schaal niet

een groter kwaad is dan het kwaad dat men ermee tracht uit te roeien. Ik ben aangesteld om de wetten te handhaven en daarom moet ik er mij aan houden. Ik kan echter niet in mij doen zwijgen 'die schreeuw der menselijkheid en meedoogentheid welke zig opdoet bij het beschouwen van zoo groote rampen'. En ik veroorloof mij deze schreeuw speciaal tot u te richten. Volgens de thans geldende strafwetten kan ieder in hechtenis worden genomen op aantijging van een ander.

Het aanleggen van de beenschroef (tweede graad van de tortuur), uit:

Die aantijging is geen bewijs van schuld maar als de beschuldigde niet bekent, wordt hij ter pijnbank gebracht ten einde via een daar af te leggen bekentenis het bewijs te verkrijgen. Maar wie weet met zekerheid dat die beschuldigingen de waarheid bevatten? Diverse gedetineerden hebben verklaringen, waarin ze anderen beschuldigen, later herroepen. Ze verzochten dan -

**GEVOLGEN
BOKKERIJERS-
PROCESSEN**

geheel vrijwillig - aan de rechter om 'deesen of geene die zij ten onrechte hadden beschuldigt van de lijst te willen affdoen'. Daaruit blijkt zonneklaar met hoe weinig zekerheid men op die aantijgingen te werk kan gaan. Ook de op de pijnbank afgeperste verklaringen waarbij aangeklaagden zich schuldig bekennen aan misdrijven, kunnen niet als bewijs van schuld dienen. Het is immers mogelijk dat ze, door pijn gedwongen, misdrijven noemen waarvan iedereen weet - dus ook de beklagde zelf - dat ze wel eens door benedeleden zijn begaan. Wat ze zeggen klinkt dan dus heel geloofwaardig doch is vaak niet de waarheid.'

Begin maart 1776 reageren de Staten-Generaal op de memorie van 11 december 1775. Pélerin is na lezing van die reactie teleurgesteld, zo schrijft hij aan van Welderen: Van hogerhand wordt nu aan de rechters de vrijheid gegeven een mildere straf op te leggen naar gelang van omstandigheden, terwijl de mogelijkheid wordt gelaten de strafwetten eventueel met minder of meer gestrengheid toe te passen. Dat zou een goede uitwerking kunnen hebben als men tevens de mogelijkheid van het openbaar ministerie om strafvervolging in te stellen had beperkt tot bepaalde nader te omschrijven gevallen. Onze strafwetten bevatten reeds te veel onzekerheden en nu wordt de weifeling bij de rechters nog groter. Het ware te wensen dat de Staten-Generaal, naar het voorbeeld van de overheid in andere landen, zouden besluiten tot wijziging en verbetering van ons strafwetboek en van de strafrechtelijke procedures. Volgens veel wetgevers van naam die waarschijnlijk verstandiger zijn - in elk geval humaner - kleven daaraan grote onvolkomenheden.

In augustus 1776 verschenen er in de 'Hollandsche couranten en voornamentlich in de Rotterdamsche van donder-

dag, 15 augustus no 98' artikelen over 'die fameuse Bende tegens welke sedert eenige jaeren seer strenge en rigoureuse strafoefeningen plaats hebben gehad'. Er zouden weer nieuwe leden aangenomen en opnieuw 'publique wanbedrijven' gepleegd zijn. De bende zou geheime boden hebben gezonden naar andere landstrekken en 'voornamentlijk naar de Vereenigde Provinciën'. Die publicaties ontsnapten natuurlijk niet aan de aandacht van Pélerin. Verontwaardigd wendt hij zich, samen met de luitenant-drossaard van Staats's-Hertogenrade, tot de heer Steelant in Den Haag, fiscaal (rechtelijk ambtenaar) van de Staten-Generaal: 'Wij kunnen Uw Hoog Eed.gestr. verseecken, dat de berigten valsch sijn'. De bende bestaat niet meer, laat staan dat ze nog 'excessen of disorders soude aanrigten'. Deze onware berichten 'die van(uit) Maestricht souden geschreeven sijn veroorsaaken hier te lande veel opspraak en strekken allesints tot stooringe der publique rust'. De beide heren dringen erop aan, dat door de 'Hooge Overigheid' alles in 't werk gesteld zal worden om de schrijver op te sporen.

De brief van Pélerin aan voogd van Welderen waarin hij het voor het laatst heeft over de bende, dateert van 5 mei 1777. Het gaat daarin over de financiële afwikkeling van de zeer hoog opgelopen kosten van de berechting van de leden van, aldus Pélerin, 'cette fameuse bande qui a fait tant de bruit et si peu de mal' (deze beruchte bende, waarover zoveel te doen is geweest en die zo weinig kwaad heeft gedaan).

Nabeschoouwing

Pélerin twijfelt niet aan het bestaan van de bende. Immers, zo is zijn redentatie, dat blijkt uit de diverse gelijkkluidende verklaringen die door gearresteerde verdachten geheel vrijwillig (librement) zijn afgelegd. Hij ziet daarbij over het

hoofd, dat geen sprake kan zijn van vrijwilligheid. De betreffende verdachten wisten dat ze op de pijnbank zouden komen en dan ook over het bestaan van een bende (en de leiders) zouden worden ondervraagd. Hij pleit ervoor dat alleen de leiders en zij die echt misdaden hebben begaan, genadeloos worden gestraft. Hierbij maakt hij een denkfout en hinkt hij op twee gedachten. In praktisch alle gevallen komt het gerecht te weten wie de kopstukken en de misdadigers zijn via door andere verdachten zogenaamd 'gantz vrijwillend' of na 'territie' of op de pijnbank geuite beschuldigingen en verklaringen, waarvan hij zelf stelt, dat ze geen bewijskracht hebben.

Volgens professor Blok⁵ werd over het algemeen met zorgvuldigheid te werk gegaan bij het in arrest nemen van verdachten. Arrestatiebevelen werden alleen uitgevaardigd als beschikt werd over 'volle prueven', dat wil zeggen sterke aanwijzingen, veelal getuigenverklaringen van medeplichtigen (lees: op de pijnbank van andere verdachte afgeperste beschuldigingen, G.G.) en soms ook die van bestolen en mishandelde slachtoffers.

PLEIDOOI TEGEN DE TROTUUR

het vastzetten van verdachten. Dat gebeurt vaak zonder bevel van de rechter, die alvorens een burger van zijn vrijheid te beroven moet oordelen over de kracht van de bewijzen en over de kwaliteit van de aantijgingen en de aard van het delict. Pélerin zet zich in voor een

andere wijze van berechting, minder hardvochtig en doelmatiger, met stipte naleving van de wet bij arrestatie, verhoor en vonnis. Om de waarheid aan het licht te brengen wordt pijniging toegepast. In strijd met de voorschriften worden verdachten die op de pijnbank hun onschuld volhouden voor de tweede en zelfs voor de derde maal gefolterd. Hij houdt - en daar was destijds moed voor nodig - een vurig pleidooi voor, ja, schreeuwt om afschaffing van de foltering, 'een weerzinwekkend en ondeugdelijk middel om achter de waarheid te komen'.

In 1975 schreef Professor Blok: 'Wij weten niet en kunnen ook niet weten hoeveel mensen valselijk beschuldigd werden, als verdachten urenlang wreed werden gefolterd om hen te dwingen te 'bekennen' en namen van medeplichtigen te noemen.'⁶

In 1991 omschrijft hij het hartstochtelijk beroep van Pélerin op redelijkheid en gezond verstand als volgt: 'Hij kon zich moeilijk vinden in ... het gebruik van de pijnbank om bekentenissen te verkrijgen.'

NOTEN

1. A. Blok, *Roversbenden en geheime genootschappen in de landen van Overmaas (1730-1774)*. Amsterdam 1991, 13.
2. Blok, *Roversbenden*, 14.
3. L. Augustus, 'Vervolgingsbeleid en procesvoering tegen de bokkerijders. Het ontstaan van een waandenkbeeld', in: PSHAL 1991, 69-153, m.n. 75-76.
4. J. Habets, 'Ambtelijke brieven en andere bescheiden over de bokkerijders in het Staatsch Land van Overmaas, 1775-1782', in: PSHAL 1887, 298-408. Habets maakte hierbij gebruik van het handschrift 'Memorien en advisen, gemaakt en gegeven door mij Adr. Lod. Pélerin', RAL, handschriftencollectie, inv.no. 26.
5. Blok, *Roversbenden*, 170.
6. A. Blok. 'The Bokkerijders bands 1726-1776: Preliminary notes on brigandage in the Southern Netherlands (1975) - pag. 30; Blok, *Roversbenden*, 166.

JAKOB KEPPELS

KIND VAN EEN JOODSE VADER

Kroniek van de familie Keppels Lipmann Pakula

Woord vooraf

Dit ware levensverhaal is geschreven en opgetekend door mij, Jakob Israël II Keppels Lipmann Pakula, om het te bewaren voor mijn kinderen en kleinkinderen. De samengestelde naam vraagt enige verklaring. Keppels is mijn burgerlijke naam. Het is de naam van mijn moeder, welke op mij is overgegaan, omdat mijn ouders alleen volgens de joodse ritus en niet voor de burgerlijke stand getrouwd waren. Lipmann is de Duitse naam van vader en Pakula zijn Poolse naam.

Dit geschrift draag ik op aan mijn vader Leonard Lipmann Pakula, in 1890 geboren in Lodz in Polen, vermoord door de nazi's in 1942 in Auschwitz in Polen; aan mijn moeder Agnes Maria Keppels, geboren in 1899 in Aken, gestorven in 1979 in Heerlen; aan mijn halfzuster Gertrude Pakula, geboren in 1922 in Kaiserslautern, vermoord door de nazi's in 1942 te Auschwitz; aan mijn lieve vrouw Lenie Keppels-Raven, geboren in 1938 te Bunde - aan haar heb ik veel te danken, ook dat ik mij weer teruggevonden heb in het jodendom, mijzelf bewust ben geworden van mijn eigen onvervreembare joodse identiteit. Zij staat naast mij en met mij in mijn gevecht, hetzij met de pen, hetzij met de mond, tegen het antisemitisme en het anti-zionisme. Dit werk draag ik tevens op aan mijn beide kinderen Leon en Petra en mijn kleinkinderen Danny, Patrick en Ramona. Dat zij lering trekken uit de noden en de discriminatie van de joden, in het bijzonder door het toedoen van de krachten die mijn kind-zijn hebben misvormd en uitgehouden, zodat

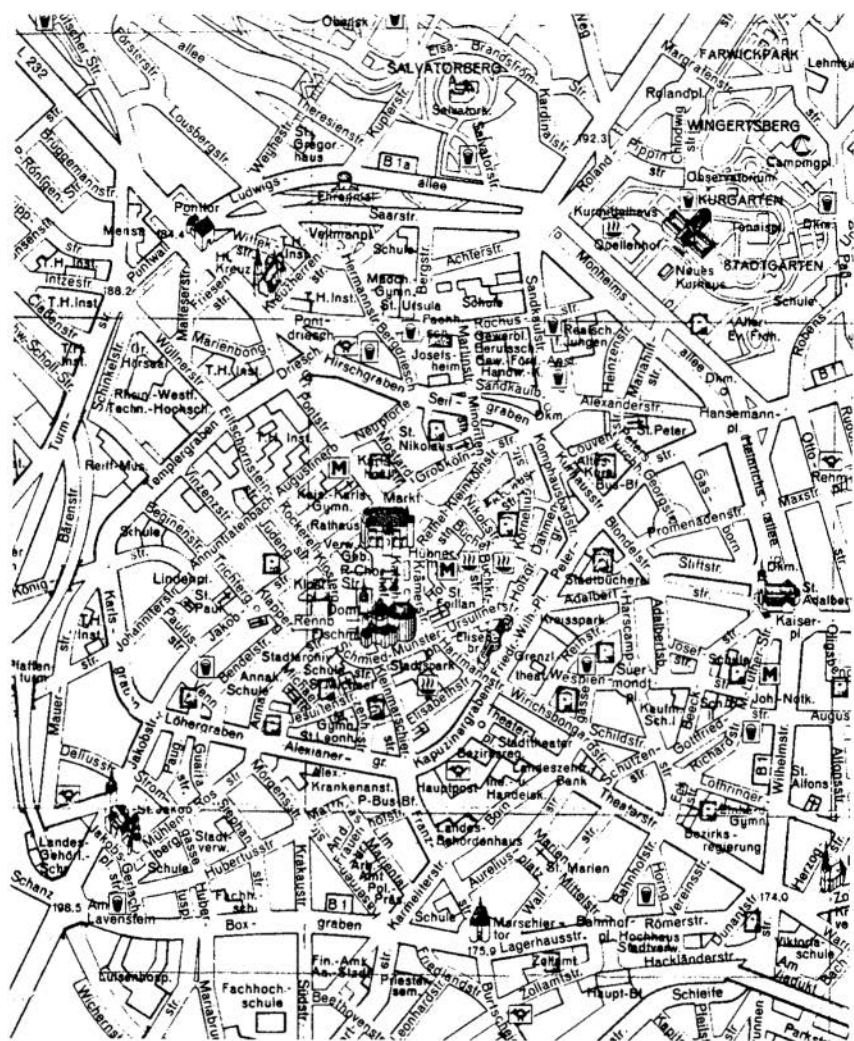
Het Land van Herle publiceert in vijf afleveringen de jeugd- en oorlogsherinneringen van de bekende Heerlense marktkoopman van joodse komaf, Jacob Keppels (1929). Hij bracht die jaren door in achtereenvolgens Aken, Schaesberg en Heerlen. In dit egodocument brengt de marktkoopman onder woorden hoe zijn familie en hijzelf het in het nazi-Duitsland van de jaren dertig steeds moeilijker kregen. In 1939 besloot de familie Keppels daarom naar Limburg uit te wijken.

In dit eerste nummer van 1994, in het jaar waarin we herdenken dat onze provincie een halve eeuw geleden bevrijd werd, vertelt Keppels hoe zijn familie in Aken terecht kwam en hoe de sfeer daar allengs grimmiger werd.

zij tenminste in vrijheid kunnen leven en werken, zonder blokkeringen, afgeslotenheid en psychisch lijden. Tenslotte draag ik dit levensverhaal op aan mijn voorvaderen Rabbi Jom Tov Lipmann von Mühlhausen (1420), Martyrer Lipmann uit Osnabrück, en Jom Tob Lipmann Heller (1579-1654).

Achtergronden

Op 7 november 1929 werd ik in Aken geboren in een voor driekwart joods gezin. Waarom driekwart? Mijn vader Leonard Lipmann Pakula was jood; eerst had hij de Poolse nationaliteit, daarna werd hij statenloos. Mijn moeder Agnes Keppels, geboren van der Mühlen, was katholiek. Toch was zij reeds voor meer dan de helft joodse, want zij volgde de joodse godsdienstlessen met goed gevolg, omdat zij in de Akense joodse diaspora als jodin geac-

Plattegrond van Aken. Alle genoemde straten, met uitzondering van de Rolandstrasse, liggen rond de Markt. De Rolandstrasse ligt in de rechter bovenhoek.

cepteerd wilde worden. Er werd geen bezwaar tegen gemaakt; er waren meer gemengd gehuwden, die volkomen geïntegreerd waren in de joodse gemeenschap. Zij zijn in 1927 in Londen voor een liberale rabbijn volgens joodse ritus getrouwd. Vader bracht uit zijn eerste huwelijk een dochter mee, mijn halfzuster Trudi. Hij was een Poolse jood uit een diep religieuze traditionele

familie. Polen moest hij vanwege zijn politieke activiteiten verlaten. Hij was een fervent aanhanger van Theodor Herzl, de grondlegger van het zionisme. Deze had vooral in het oosten veel aanhang omdat de joden in de diaspora, die geknecht, verguisd en vervolgd waren, in hem een soort moderne Messias zagen en vooral de jeugd - de geëmancipeerde Haskala joden - was door de

Portret van vader Leonard Lipmann Pakula, ca. 1925. (Privé bezit)

ideeën van Herzl gegrepen.

Vader moest in militaire dienst. De pogroms in Polen na de Eerste Wereldoorlog, de binnenlandse onrust, het touwtrekken tussen Rusland en Duitsland, en Polen dat vocht voor zijn onafhankelijkheid, dat alles was geen goede basis voor een jonge jood, die worstelde met zijn emancipatie, zijn studie en ontwikkeling. Duitsland lokte. Met vader emigreerden zijn oudere broer Saul, Sali genoemd, en een of meer zusters naar Duitsland, waar hij rust en een nieuwe werkkring vond. Hij heeft mij vaak verteld van zijn levensweg en van onze grote familie in Polen, met name in Lodz waar mijn grootvader van vaders zijde rabbijn was. Toch had hij daarbij een gewoon beroep om zijn gezin te onderhouden: hij verkocht wodka en andere sterke dranken op de markt. Ik ken de levendige correspondentie tussen vader en onze familie in Polen. Vader schreef graag en veel en ik geloof, dat ik dat van hem heb geërfd. Er zijn veel pakketten

uit Polen bij ons aangekomen. De inhoud ervan was voor ons steeds opnieuw een grote verrassing, vooral ter gelegenheid van joodse feesten zoals Pesach, Chanoeka of Poerim werden de nodige cadeautjes gestuurd.

Wij kinderen vonden het maar fijn, dat onze grootouders, die ons nog nooit hadden gezien, steeds weer aan ons dachten. Maar ja, als klein kind had je heel weinig met deze contacten van doen.

Vader en zijn broer Sali begonnen in Pirmasens een schoenfabriek; hoe groot die was heeft men mij nooit verteld. In die tijd waren jonge middenstanders, jonge joodse mannen die beleden waren en gestudeerd hadden, in het landelijke Duitsland met een lampje te zoeken. De dochters uit de betere joodse huizen in de diaspora en in de kleine joodse gemeenten werden via een joodse huwelijksmakelaar aan hen uitgehuwelijkt. Daar is mijn vader min of meer het slachtoffer van geworden. De eerste vrouw van mijn vader kwam uit een advocatenfamilie, de familie Mohren. Hoe het huwelijk was heeft vader mij nooit verteld; alleen moeder heeft er later iets over los gelaten. Uit het eerste huwelijk van vader werden twee kinderen geboren: mijn halfzuster Gertrude - wij noemden haar Trudi - in 1922 en mijn broer Jakob Israël I, die niet lang geleefd heeft. Ver in de jaren zeventig heb ik uit de Duitse bevolkingsregisters pas de documentatie hierover in handen gekregen. Het heeft mij altijd zeer verwonderd, dat ik maar één voornaam had. Het is mij nu duidelijk, dat vader zijn tweede zoon volgens de traditie naar de overleden eerstgeborene zou vernoemen. Daar het zeker in 1929 niet

ACHTER-GRONDEN VAN VADERS KANT

goed meer was om Israël eraan toe te voegen, is het bij Jakob gebleven en nu beschouw ik het als een eer om Israël aan mijn voornaam toe te voegen; ik noem mij nu dan ook Jakob Israël II om aan te sluiten bij de joodse traditie en gebruiken. Ook de katholieke familie van mijn moeder heeft toen duidelijk ingegrepen in de naamgeving van mij. De schoenfabriek werd opgegeven, waarom weet ik niet. Vader en zijn eerste vrouw hebben ook nog een tijdje in Frankrijk gewoond. Het huwelijk was volgens mij geen liefdeshuwelijk; het werd ontbonden en Trudi werd aan mijn vader toegewezen. Oom Sali en tante Sarah waren intussen naar Aken gekomen en hadden aan de Büchel 5 een schoenenwinkel geopend. Mijn vader kwam na zijn scheiding ook naar Aken en Trudi was in een meisjesinternaat geplaatst.

Mijn moeder, die Agnes of zoals in het Akens dialect Nes heet, was de oudste dochter van Wilhelm Keppels en Margaretha von der Mühlen. Grootvader was glazenier en hij heeft lang in dienst van de firma Dechausee aan de

glas-in-loodramen van de Dom in Aken gewerkt. Uit dit huwelijk zijn nog meer kinderen geboren zoals het nu ten enenmale hoorde in die tijd. Oom Johan, een broer van moeder en vanwege zijn

politieke activiteiten het zwarte schaap van de familie (men zei, dat hij bij de Kommunistische Partei Deutschland was), kwam in het concentratiekamp terecht. Tante Netta, een zus van oom, die toen het gouden moederkruis droeg, richtte een verzoek tot vrijlating aan Adolf Hitler persoonlijk. Deze voldeed

aan haar verzoek maar op een heel andere manier als men gehoopt had: mijn oom werd vermoord en verbrand. Zijn urn is destijds op het Waldfriedhof te Aken bijgezet. Toen ik ernaar ging zoeken, bleek de steen overgebracht naar het 'Ehrenfeld' op datzelfde kerkhof.

Mijn moeder Agnes moest toen ze zes jaar was meewerken om de inkomsten te verhogen, zo laag waren ze in die

Portret van moeder Agnes Maria Keppels, ca. 1925. (Privé bezit)

tijd. Moeder was een vroegrijp, intelligent kind, op school zeer ijverig en geliefd; in onze tijd zou het de aanzet tot verdere studie zijn; maar in het begin van de twintigste eeuw was hiervoor geen geld. Nadat ze haar schooltijd met een goed rapport had afgesloten, kwam ze in de leer in een viswinkel, de grootste en voornaamste in Aken. Van daaruit kon ze zich verbeteren en werd als jongste eerste verkoopster in dienst genomen bij het warenhuis Leonard Tietz aan de Markt in Aken. Ze werd hier ingezet om de speciale aanbiedingen aan de vrouw of de man te brengen. Moeder moest

ACHTER-GRONDEN VAN MOEDERS-KANT

altijd de groente-koopjes op de markt bij de echte groenteboeren gaan kopen; ze werd er met een grote tenen mand heen gestuurd en moest dan voor een mark of een daalder met een volle mand terugkomen. Ook moest ze nog langs de deuren om sla of andere groente aan te bieden.

Haar ouders waren intussen een kleine kruidenierszaak begonnen aan het Ven bij de Jakobstrasse. De klandizie bestond voornamelijk uit fabrieksarbeiders die hun aankopen tussendoor deden bij mijn oma in het winkeltje. Men kan zich in de tegenwoordige consumptie-maatschappij niet goed voorstellen wat er toen zoal verkocht werd: heet water, bundeltjes hout, voorgekookte savoyekool, kragen en manchetten voor de mannen om 's-zondags te dragen (omdat ze onder hun tot boven toegeknoopte colberts geen overhemden droegen), kraagknoopjes, een lood koffie, een maatje sterke drank. Grootvader was geen zakenman, oma des te meer. Het winkeltje was aan uitbreiding toe. Oma pakte het groot aan en opende een grote zaak in koloniale waren met een eigen inmakerij aan de Judengasse. Ze had vijf etalages, die elke dag weer van een nieuwe, op seizoenen en aanbod afgestelde decoratie werden voorzien.

Toen de Eerste Wereldoorlog begon, moest opa in dienst. Hij kwam in Polen en nog later in Rusland terecht. Ook de winkel maakte een crisis door; er was in de latere oorlogsjaren weinig te koop, tekort was er aan alles. In die tijd werkten in Aken veel Nederlanders of beter Limburgers, die de opengevallen plaatsen innamen van de mannen die in dienst moesten. Die Limburgers smokkelden veel levensmiddelen naar Aken. Het was alom bekend bij de winkeliers, dat oma hiervoor een goede neus had en de beste prijzen betaalde. Oma leefde op zeer grote voet, had naast haar grote zaak ook nog een pensioen voor veertig

politieagenten, met wie zij nogal vriendschappelijk om ging. Later is zij er dan ook met een inspecteur van politie vandoor gegaan.

Na de oorlog (1914-1918) kwam de eerste bestelauto om de klanten een nog betere service te bieden. Mijn oom Ludwig was de chauffeur. De hele 'Bach' - zo noemde men de twee straten in Aken kort bij de Judengasse, de Augustinerbach en de Annuntiatenbach - stond met grote ogen te kijken vanwege de brutaliteit en de durf van mijn oma; er groeide afgunst en haat. Dit alles zou later nog van grote betekenis worden. Want die van Keppels of beter Magarethe von der Mühlen liet zien hoe je de zaken moest aanpakken. Zo kwam het ook dat oma de Limburger Johan Paumen uit de Ham in Kerkrade leerde kennen. Mijn moeder werd hiervan het slachtoffer; zij was toen 17 jaar. De veel oudere Johan Paumen had een oogje op haar. Daar hij het met oma goed kon vinden en om de hand van mijn moeder aanhield, werd aan opa, die ver van huis was, voorgeschoteld dat Nes in verwachting was. Dat was helemaal niet zo, mijn oma trad op als koppelaarster. Mijn moeder heeft haar dit nooit kunnen vergeven. Opa gaf zijn schriftelijke toestemming voor het huwelijk. En het drama begon. Omdat opa van goeden katholieke huize was, vond hij het een schande dat zijn dochter zwanger zou zijn. Maar wat had een meisje in 1916 in te brengen, wanneer haar moeder anders besloot. Mijn moeder heeft hier zeer onder geleden, ook omdat zij niet van haar man heeft gehouden. Er werden kinderen geboren, waarvan er enige dood ter wereld kwamen. Bovendien waren er nog enige miskramen en opnames in het ziekenhuis; het was voor mijn moeder een ware hel. De eerste zoon was Willie in 1919; Käthe volgde in 1920 en Ludwig sloot de rij in 1922. Moeder heeft het zakeninstinct van oma geërfd. Ze huur-

de een winkellokaal en het zakendoen voor eigen rekening begon.

Daartussendoor verhuisde men naar Limburg, naar Kerkrade, vanwaar Johan Paumen afkomstig was. Hier kwam nog een kind dood ter wereld. Johan werkte mee aan de spoorlijn bij Montzen (België), waar een grote spoorbrug kwam om het militaire vervoer snel te kunnen laten verlopen. Het station Welkenrath was in de jaren 1914-1918 een zogenoemd Umschlagbahnhof voor het Duitse leger. Johan was hier kraanmachinist. Intussen was moeder doorgestaan met haar zakendoen in Aken: zij begon een winkel in antiquiteiten, tweedehands kleren, schoenen en meubels. Ze had een fijne neus voor koopjes en bezat goede contactuele eigenschappen. Na de oorlog kocht zij de twee grote huurhuizen annex winkels Augustinerbach 26 en 28 van de erven van slagerij Sieben in de Kockelstrasse, die hun beide dochters van een uitzet wilden voorzien. Er woonden 22 huurders in. Die panden bestonden uit voor- en achterhuizen en twee grote winkels, waarin zij en haar man hun zaken voortzetten. Enige maanden later kelderde de Duitse mark met een enorme inflatoire werking. Moeder vertelde mij later dat de familie Sieben voor de verkoopprijs van deze huizen nog geen twee kadetjes kon kopen. Alleen de gouden mark was toen in tel en er werden gretig zilveren munten vanuit Limburg gesmokkeld. Hieraan deden ook moeder en haar man Johan mee; zij reisden op en neer met de tram naar Kerkrade. Dat viel op. Afgunst en jaloezie brachten al gauw de politie en douane op hun spoor: ze werden aangehouden en kwamen in de gevangenis op Mulartshöhe aan de Albertsteinweg. Bij huiszoekingen thuis vonden de rechercheurs smokkeltassen, waarin precies guldens, rijksdaalders, halve guldens enz. pasten. Het kwam tot een rechtszaak waarbij de hele 'Bach' op

de publieke tribune zat. De collega's hadden geld bij elkaar gelegd om de beste advocaat van Aken, dr Dreisinger, met de verdediging te belasten. De aanklacht tegen mijn moeder was sterk en zou beslist tot een veroordeling leiden. Toen de advocaat zijn pleidooi hield vroeg hij aan moeder, wat ze kwijt wilde, want aan levensmiddelen was een grote schaarste door de inflatie. Moeder zei: "Twee mud aardappelen." De advocaat schreef dit op een kattebelletje en gooide het op de tafel van de rechter. Na veel heen en weer gepraat trok deze zich terug in de raadkamer. Toen hij weer in de rechtszaal kwam, kon je de spanning snijden; talrijke wedenschappen waren er afgesloten of Nes en de Hollander Johan veroordeeld zouden worden. Maar de rechter kwam tot vrijspraak vanwege gebrek aan bewijs. Er is die dag feest geweest, men huurde een gala-rijtuig met twee schimmels en moeder en haar man werden in triomftocht meegevoerd. Zelfs de pers was tuk op het hele verhaal. Men heeft die dag bij vele cafés aangelegd. Maanden later was het nog het gesprek van de dag in Aken.

Hier moet een zwarte bladzijde aan toegevoegd worden, namelijk een aanslag op oma en opa omdat zij 'Sonderbündler' (separatisten) waren. Het Rijnland werd bezet door Belgen en Fransen en er ontstond een beweging onder de gegoede burgers, die het Rijnland los wilden weken van de rest van Duitsland. Zij noemden zich dan ook separatisten. Mijn grootouders waren hier ook bij. Maar er ontstond een nationalistisch Duitse partij, die de afscheiding wilde verhinderen. Men kwam in opstand, trok naar het gemeentehuis en vond lijsten met de namen van separatisten. Het gewone volk nam het heft in handen. De namen werden in het openbaar voorgelezen en men begon met de separatisten van huis op te halen.

Op het gemeentehuis vielen de eerste doden. Mijn grootouders konden nog gewaarschuwd worden, want de Judengasse lag kort bij de Markt, waaraan het gemeentehuis lag. Op pantoffels vluchtten zij met Johan in de tram naar Nederland en hielden zich daar enige dagen schuil tot de rust weergekeerd was. De winkel werd geplunderd, alles werd gestolen. Moeder kon het niet verhinderen, want als het volk eenmaal op drift komt, is het blind voor elke rede. Zelfs wilden ze de winkels van moeder plunderen, maar ze hing de Nederlandse driekleur uit en vroeg politiebescherming; zij had door haar huwelijk de Nederlandse nationaliteit. Na de terugkeer van mijn grootouders werd de schade opgenomen en uit trots werd de winkel nog verder uitgebreid. Oma had in levensgevaar verkeerd, maar ze was niet uit het veld geslagen. Het ging weer verder.

Johan Paumen, de man van moeder, werd in 1923 in het ziekenhuis opgenomen met een zeer ernstige hartklacht. Hij was een fervent duivenmelker en moet vanaf de duiventil op het dak van het huis gevallen zijn. In het Burt-scheiderkrankenhaus vroeg hij aan moeder hem het geldkoffertje mee te brengen; er zat 40.000 mark in, goede natuurlijk. Met dit geld wilde ze een derde huis kopen, het grote hoekhuis Pontstrasse Neupforte, dat aan een Engelsman toebehoorde, die na de oorlog in Duitsland is gebleven en hierin een goed lopend café had. Iedereen in Aken wist dit café te vinden; het werd aangeduid met 'bei der Engländer'. Moeder was te goedgelovig en nog te jong om weerstand te bieden in een patriarchale wereld. De geneeskunst van die dagen kan men niet vergelijken met die van heden ten dage. De toestand van Johan verergerde. Hij dronk veel melk, die zijn zuster uit Nederland meebracht. Het koffertje had hij in zijn nachtkastje staan. Toen zijn

toestand nog erger werd, kreeg hij bezoek van de oom van mijn moeder W. v. M., een officier in het Duitse leger, die lang met hem praatte, zoals de afdelingszuster later aan moeder vertelde. Op een

middag toen moeder op bezoek ging, kwam ze haar schoonzuster tegen, die net weer uit Kerkrade komend Johan een kan melk gebracht had: ze vond dat hij er zo gelig uitzag. Moeder had opdracht van oma gekregen om het geldkoffertje mee te brengen, want het huis moest nu gekocht worden; de Engländer wou nu geld zien, anders ging de verkoop niet door. Moeder had elke dag de dagopbrengsten meegenomen om Johan een plezier te doen en om te laten zien dat de zaken goed gingen. Toen ze in het ziekenhuis kwam, zei de zuster dat het niet zo goed met Johan ging en dat hij naar haar had gevraagd. Bij haar komst op de ziekenkamer, richtte hij zich met grote ogen op in bed en probeerde iets te zeggen, maar viel toen terug en overleed. Moeder was diep getroffen, maar toch nog zo helder van geest om in het nachtkastje te kijken naar het geldkoffertje waarin het inmiddels tot circa 50.000 mark aangegroeide bedrag had moeten zitten. Ze riep de zuster erbij en die vertelde haar dat een officier lang met Johan had gepraat. Daar moeder vermoedde wie het was, maar geen zekerheid had, bleef het er voorlopig bij. Opvallend was, dat die oom opeens voor eigen rekening een aannemersbedrijf opende en veel geld ging verdienen. Toch is later de afrekening gekomen. Na de Tweede Wereldoorlog gaf deze oom aan mijn broer een pakje briefjes van duizend gulden mee: toen hij gerepatriëerd werd kon hij die

**SONDER-
BÜNDLER**

niet inleveren, maar mijn broer als Nederlander wel. Als moeder en ik daarna in Aken waren en wij deze oom ontmoetten, vroeg hij altijd of mijn broer Willie nog niets had teruggekregen van het geblokkeerde geld; want bij de geldsanering na de oorlog werden alle hoge rekeningen geblokkeerd. Willie heeft nooit iets teruggegeven. Mijn zus Käthe speelde altijd mooi weer: zij dacht bij het overlijden van deze oom iets te erven, maar diens tweede vrouw gaf geen krimp.

Johan Paumen overleed in 1923. Dit was voor moeder een grote slag: vieren-twintig jaar en weduwe met drie kleine kinderen. Willie was vier jaar, Käthe drie en Ludwig één. Ze zat met twee grote huurhuizen, twee drukke zaken en met door Johan nagelaten schulden waarvan moeder niets wist. Ze had wel twee dienstmeisjes. Oma greep kordaat in: de schuldeisers werden afgekocht en de kinderen kwamen tijdelijk in een Belgisch internaat bij zusters in Moresnet. Hier eindigt de voorgeschiedenis en begint mijn eigen geschiedenis.

Mijn vader, Leonard Lipmann Pakula, reisde na zijn mislukt huwelijk en na de dood van mijn halfbroer Jakob Israël vanuit Pirmasens zijn broer achterna die intussen in Aken een schoenenwinkel begonnen was. Wanneer vader in het leven van mijn moeder kwam, weet ik niet precies, het zal in 1925 of 1926 geweest zijn. Moeder had zich in de tussentijd weer hersteld; ze werd zelfstandiger, probeerde onder de druk van oma uit te komen en stortte zich met veel energie en durf op haar zaken. Het zakelijke instinct heeft ze altijd behouden. Omdat moeder ook in schoenen deed, had ze zakelijk contact met Sali Pakula. Toen zijn broer in Aken opdook, vroeg Sali of zij misschien een geschikte winkel wist voor zijn broer Leonard, mijn latere vader. Omdat moeder het op de duur niet aankon om twee

winkels tegelijk te drijven, zei ze: "Laat hem maar eens hier komen, misschien doe ik hem mijn zaak op de Augustinerbach 26 over". Leonard kwam en moeder verhuurde hem de winkel. Het werd vriendschap en liefde. Ze waren jong en hadden beiden een slecht huwelijk achter de rug. Ze ontmoetten elkaar vaak, gingen samen naar opera's, operettes en muziekkuitvoeringen. Zo kwam moeder in aanraking met het jodendom. Ze koesterden een grote liefde voor elkaar. Wanneer ik de twee kunstfoto's bekijk (die van vader heb ik zelf, het enige wat mij van hem gebleven is; die van moeder heeft Käthe), kan ik het heel goed begrijpen. Deze liefde en het samenleven was een zwarte bladzijde in de ogen van de familie Keppels en de aangetrouwden: ze zagen niet graag dat een katholiek en een jood zo'n intieme relatie hadden, want de familie Keppels-von der Mühlen was heel bekend in Aken. Opa was weliswaar bescheiden, maar oma liet zich gaarne zien. Zij liet zich in prachtige ruituigen rondrijden, met carnaval liet ze zich de mooiste kostuums maken en sleepte overal de prijzen weg. Men kan zeggen dat ze tot de middenstandssociety behoorde. Zij ging over de tong, omdat haar dochter een relatie had met een jood. Doch moeder trok zich van al deze kritiek weinig aan, ze dacht aan de gemene poets, die oma haar gebakken had door haar te dwingen met haar amour, 'der Holländer Johan', te trouwen.

Vanaf die tijd hebben vader en moeder hun levensweg samen willen en kunnen afleggen tot het begin van de Tweede Wereldoorlog. De drie kinderen uit haar eerste huwelijk kwamen weer naar huis. Moeder kreeg een nieuw dienstmeisje, dat vooral voor de kinderen moest zorgen; ook vaders dochter Trudi kwam naar Aken en heeft moeder altijd beschouwd als haar eigen moeder; moeder maakte ook geen onderscheid.

De schoenenwinkel werd vergroot; tot woning diende een dubbel huis aan de Augustinerbach. We waren er gelukkig en de omgeving, de familie en de collega's raakten gewend aan vader. Het ging hen heel goed. Ze zouden trouwen, maar eerst moest mijn moeder volgens de halachische wetten tot het joodse geloof toetreden. Het viel haar zwaar om naast haar dagtaak en de zorg voor de kinderen, ook nog Hebreeuws te leren en de Torah en Talmoed te bestuderen.

In 1927 werd mijn zus Margot geboren, genoemd naar haar oma Margarethe. Vader was intussen liberaal

Vader Leonard Lipmann met dochter Margot en zoon Jakob, ca. 1935. (privé bezit)

jood geworden, beter bekend onder de naam Reform. Deze liberale joden tilden iets lichter aan gemengde huwelijken. Vader en moeder trouwden in Londen volgens de joodse ritus onder de Baldakijn bij een liberale rabbijn. Er werd een ketoeba, een joodse huwelijksakte, opgemaakt. Het huwelijk werd

geheim gehouden, want de orthodoxe gemeente in Aken stond zoiets niet toe. Moeder werd wel liefdevol in de joodse gemeente opgenomen. Er waren meer gemengd gehuwden in Aken.

Vader was als zionistisch propagandist altijd actief en er logeerden bij ons veel joden die op 'Alyah' (opgaan, emigreren) naar 'Erets Israëel' (land van Israëel) gingen, toen nog Palestina geheten. Mijn ouders hielpen hen om verder te komen door hun uitrusting te bekostigen. Wij hadden altijd 'Sabbath gasten', die vader meebracht vanuit de synagoge. Moeder hield er rekening mee bij het koken, zorgde dat er voldoende was; ze voerde een koschere keuken. Veel schoenen gingen naar het sociale centrum bij de synagoge om anderen die het nodig hadden te helpen. In de loop van het jaar werden bij ons veel schoenen afgehaald zonder dat ervoor betaald werd. Later, toen het ons minder goed ging, hebben wij ook van deze gemeenschapszin der joodse gemeente gebruik gemaakt. Het is een joods zedelijk gebruik, een Mitswa, om voor de minderbedeelden zorg te dragen. Ook de gastvrijheid behoort hiertoe.

Oom Sali had ondertussen een hekel gekregen aan zijn schoenenzaak; tante Sarah berustte er in, omdat hij toch van plan was eens weer naar Polen terug te keren. Hij verlangde naar de geborgenheid in een joodse familie, misschien kon hij wel de zaak van grootvader Pakula overnemen. Mijn ouders besloten toen Sali's schoenenzaak aan de Büchel 5 over te nemen. Ze konden zich hierdoor verbeteren, want wie het vooroorlogse Aken kent, weet dat de Markt, Gross-Kölnstrasse, Büchel, Pontstrasse, het

KETOEBA UIT LONDEN

centrum waren van de stad, met de grote winkels en warenhuizen. Ze breidden de winkel uit en hadden spoedig vijf etalages ter beschikking. Er moest een kracht bij en dat werd Joseph uit Würselen. Schuhhaus Pakula kreeg spoedig een grote naam; er werd reclame gemaakt in de bioscopen, op Duitse Lichtspielhäuser en op de trams; iedere koper kreeg schoencreme en een schoenlepel, kinderen ballonnen, boekjes en klikkende kikkers. Maar als moeder A zegt volgt ook B. De huizen Augus-

in de nieuwe villa, een prachtig huis met 3 baden, een balkon vóór en drie balkons achter, waskeuken en een mooie tuin. De bomen werden allemaal vóór mijn geboorte geplant. In 1985 (moeder heeft deze villa in 1959 verkocht) stonden in de voortuin nog twee mooie rododendrons. Ook de fruitbomen die er toen stonden zijn even oud als ik. We hadden toen al centrale verwarming. Tot september 1939 heb ik er gewoon meteen korte onderbreking toen we achter het pand Augustinerbach 26, achter het restaurant dat moeder toen exploiteerde met de treffende naam 'der D Zug', woonden.

Moeder nam samen met vader aan alle evenementen van de joodse gemeente in Aken deel. Er werd veel georganiseerd op cultureel gebied en ik weet nog goed, dat we als kinderen afwisselend bij vader in de 'sjoel' synagoge mochten of bij moeder op de vrouwengalerij. Zakelijk ging het hun voor de wind, zij maakten veel weekendreizen naar Oostende, Nederland en ook naar Londen. Zij beiden waren altijd genegen om jonge kunstenaars te ondersteunen en kochten menig schilderij, menige zeefdruk, pentekening en gouache.

Ik had een leuke jeugd en werd verwend. Toch kwam aan die gelukkige kinderjaren een einde. Het begon toen mijn broers Willie en Ludwig en zus Käthe door de familie van moeder werden opgestookt tegen mijn ouders, speciaal tegen vader, die toch ook voor hen zorg droeg. Men gunde hen niet dat ze samen gelukkig waren. Alleen op zonen feestdagen kwamen ze bij ons om te eten en de tuin te plunderen, want bij Nes was het goed toeven en de joodse koschere kost smaakte hen goed. Daar maakten ze dan ook geen bezwaar tegen. Grootmoeder Keppels had intussen Aken verlaten met haar twee jongste kinderen Joseph en Franciska en was in Hamburg terecht gekomen. Opa stond

De villa aan de Rolandstrasse, ca. 1935. (Privé bezit)

tinerbach 26-28 waren intussen met een door de staat opgelegde hypotheek belast, men noemde het 'Hauszins-Steuer'.

Ik werd geboren op 7 november 1929

er beteuterd bij; hij kwam bij ons inwonen, want van zijn kleine pensioen kon hij niet leven. Oma had alles meegenomen. Ik geloof dat opa van een paar mark moest zien rond te komen, moeder moest hem nog pijptabak voor door de week en sigaren voor de zondag kopen. Ja, opa Wilhelm Keppels stond aan onze kant en heeft nog enige maanden op zichzelf gewoond. Hij woonde op een kamer in de Reistrasse, werd ziek en toen was moeder weer goed om voor hem te zorgen: hij heeft sedertdien een vrije woning van twee kamers aan de Augustinerbach 28 bewoond, totdat hij in 1960 overleed. Hij heeft ons nooit genegeerd, ook met papa had hij een goede verstandhouding. Ik heb oma Keppels nog eenmaal gezien, toen zij naar Aken kwam om te proberen om hun huwelijk weer te lijmen. Wij woonden toen al op de bovenste etages, die moeder had laten uitbouwen met een badkamer en ingebouwde kasten. Wij speelden met onze leeftijdsgenootjes van de straat zonder discriminatie, ofschoon ze wisten dat wij een joodse vader hadden en joods werden opgevoed.

In 1933 begon voor ons de donkere tijd die zou voortduren tot 1945 en die nog steeds mijn leven bepaalt. Het is net of er een film voor mijn ogen wordt afgedraaid. Toen Hitler de macht had overgenomen kwamen er steeds meer bruinhemden op straat. Ze lieten zich gelden; er waren veel a-socialen bij die eens wilden laten zien wie zij wel waren. Ik was elke dag in de winkel en bracht er samen met mijn zus Margot het eten naar mijn vader, speelde er met schoendozen en deed kleine boodschappen, meestal om een reep chocola of pinda's te halen. 's Avonds gingen vader en ik samen naar huis. Als kind van 4 of 5 jaar merkte ik de veranderingen, die er om ons heen plaatsvonden. De familie van moeder kwam niet meer zo vaak, wij raakten geïsoleerd. De burens meden ons

of zochten klachten en maatregelen om ons te kwetsen en ons te treffen; er was zelfs een man die ons achterna kwam en ons uitschold voor 'Sau Juden', 'Juden-pack'. Wij noemden hem 'der böse

Mann'. De jeugdvriendjes speelden niet meer met ons, wij werden nergens binnengelaten, op geen verjaardagsfeestje meer uitgenodigd. Als Margot en ik in de buurt kwamen, werden ze binnen geroepen. Nieuwe buurkinderen werden ingelicht en na een paar dagen mochten die ook niet meer met ons omgaan. Wij werden uitgescholden, gepest en nageroepen. Wat hadden wij hen misdaan, dat ze ons zo gingen behandelen en minachten? Wij werden ons bewust, dat wij andere mensenkinderen waren.

Toen kwam 1 april 1933. De SA sloeg toe: alle joodse winkels in Aken werden bezet, men riep de mensen op om joodse winkels te boycotten. Zij stonden met protestborden voor onze zaak, met daarop "Kauft nicht bei Juden", "Deutsche kauft nur bei Deutsche" en andere leuzen. De klanten waren te bang om onze zaak binnen te komen, laat staan om iets te kopen. Mijn ouders waren zeer ontgoocheld. Moeder stelde zich militante op, ze zei: "Ik ben Hollandse, jullie boycotten een Nederlandse zaak". Toch bleef de zaak na die boycotdag gemeden, de mensen durfden niet goed meer: men was dan geen goed vaderlander meer. Vader kwam onder druk te staan. Hij was de 'professor'; ik zie hem nog zitten in de winkel in de stille uren, hij zat altijd met de neus in de boeken (ik heb dit niet van een vreemde). Thuis had hij twee ingebouwde diepe kasten vol boeken, vele in het Hebreeuws -

BRUIN- HEMDEN: DONKERE JAREN

voor mij een raadsel. Hij was steeds aan het 'Lernen', zoals men het bestuderen van de Torah, Talmoed, Misjna en Haggada noemt. Hij was een expert in de halachalische wetten en regels en voerde hierover een uitgebreide correspondentie. Maar op de eerste plaats was het zijn liefde voor Erets Israël die hem dreef in de zionistische beweging. Theodor Herzl was zijn grote voorbeeld en een grote foto van Theodor Herzl nam dan ook een ereplaats in de woonkamer in. Ik heb in de tien jaren die hij bij ons was veel geleerd, vooral op het gebied van intermenselijke relaties, de natuur en het beleven van het jood zijn. Ik ben hem er altijd dankbaar voor gebleven. Bij vader kwamen zijn vrouw en kinderen op de eerste plaats en dan kwam Erets Israël. Hij had de ghetto-mentaliteit, het opgesloten zijn, het zich afzonderen achtergelaten in Polen. Hij stond open voor alle aspecten van het leven, hij voelde zich een echte burger van het land waarin hij leefde. Vader was geen gast meer, maar was geïntegreerd in Duitsland. Men kan zeggen: hij was een geassimileerde en geëmancipeerde jood zonder zijn eigen identiteit prijs te geven. Dit heb ik van hem geërfd. Hij was dromer, realist en pragmaticus tegelijk. Moeder stond met haar opgeruimdheid pal naast hem. Hij vond, dat de hele orthodoxie te ver af stond van de werkelijkheid; hij was liberaal en een oprechte zionist in woord en daad. Hij kwam voor zijn mening uit, naar zijn woord en oordeel werd geluisterd binnen en buiten de joodse gemeente in Aken. Hij droeg veel zorg voor zijn medemensen en was een groot voorbeeld voor ons kinderen. Zijn gezin - moeder, Trudi, Margot en ik, zijn Jacobchen - was alles voor hem. Altijd bereid om anderen te helpen, vergat hij wel eens, dat hij ook nog een eigen leven had. Als zakenman was hij te eerlijk, had altijd medelijden met de arme klanten,

die op afbetaling hun schoenen moesten kopen. In de joodse gemeente, ook bij het bestuur, was hij geliefd en had hij altijd goede betrekkingen met zijn joodse medemensen. Hij had maar een gebrek: hij was te zacht in de harde wereld, kon nog geen vlieg kwaad doen. Men wist dit en maakte er misbruik van.

De eerste golf van de anti-joodse hetze was redelijk goed doorstaan. Wij verloren veel klanten: zij die te angstig waren om in een joodse winkel gezien te worden, anderen die het nieuwe nationaal socialisme aanhingen, zich hierdoor sterk voelden en meededen aan de anti-joodse hetze, weer andere klanten betaalden hun schulden niet meer. Men voelde zich weer Duits. Wij joden werden verantwoordelijk gesteld voor alles wat de mensen als vernedering en schande hadden beschouwd, wij waren de schuld van dit alles. Er waren veel joodse winkels en warenhuizen, zoals Tietz, slagers en detaillisten, die het goed ging tot 1933. Men gunde hen dit niet. De inkomsten werden steeds minder. Moeder bleef goede moed houden, zette ondanks alles door; vader werd angstig. In 1935 trok Hitler met twee divisies het Rijnland binnen. Ik vergeet het nooit: ik stond op de Markt toen de soldaten Aken binnen trokken. De twee zeppelins, de Hindenburg en de Berlijn, lieten de schwastikatekens, het nazi-

De vertegenwoordigers van de Akense nationaal-socialisten keren op 11 september 1934 terug van de partijdag in Neurenberg. Het gezelschap krijgt een warm onthaal.

symbool, in Aken duidelijk zien. De mensen waren erg enthousiast. Nieuwe maatregelen tegen de joden werden afgekondigd. Mijn ouders besloten de zaak maar te sluiten. De waarde van de schoenen bedroeg toen 40.000 mark. Vrienden raadden ons aan om naar Vaals te verhuizen en daar een nieuwe zaak te beginnen. Toch bleven we liever in Aken, waar we veel kapitaal in de drie huizen hadden steken en waar we ons thuis voelden.

De schoenen werden voorlopig in een grote kelder uitgesteld en er werd nog verkocht aan goede trouwe klanten, die 's avonds kwamen. Maar er moest toch geruimd worden. Na overleg werd besloten, dat mijn broer Willie en neef Nathan deze schoenen op het platteland en op jaarmarkten in de Eifel tegen afbraakprijzen zouden verkopen. Wat kregen ze een belachelijke prijs van 2 mark per paar; wij verloren zeker 35.000 mark, die nooit zijn vergoed.

Nu begon voor ons een verschrikkelijke tijd. Wij werden volkomen geïsoleerd. Vader ging met ons nog de mensen opzoeken van wie hij geld tegoed had. Slechts een paar waren bereid om een paar mark van hun schuld af te lossen. Omdat vader zich daarna schaamde dat moeder ons allemaal alleen in leven moest houden, begon hij in gesmokkelde Belgische margarine te handelen. Ik ben vaak met hem meegegaan, met zijn tas onder de arm waar enige kilo's in zaten; het bracht al met al niet veel op. Moeder had intussen de grote mansarde laten uitbouwen tot een zeer comfortabele woning; parterre en eerste verdieping werden verhuurd voor 50 en 60 mark per maand, waarvan we moesten leven. Willie was op zichzelf gaan wonen: moeder gaf hem een tweekamerwoning aan de Augustinerbach 26. De beide huurhuizen Augustinerbach 26-28 brachten niet veel huur op, want er moest afgelost worden op de

'Hauszinssteuer' en elke maand wanneer wij beiden met moeder meegingen om de huur op te halen, was het steeds moeilijker deze te innen. De huurders hadden meestal twee kamers en de huren bedroegen tussen de 16 en 20 mark per maand inclusief water. Velen verhuisden vaak vlak voor de eerste van de maand en hadden huurschulden, of maakten de deur niet open. Het kwam zelfs tot een moordpoging op moeder door een dronken huurder, wiens dochter nog bij moeder in dienst was geweest. Hij wilde moeder op de derde verdieping over de trapbalustrade gooien. Moeder klemde zich met haar benen vast; wij riepen opa te hulp, die de huurder met de riem bewerkte totdat hij moeder losliet. Moeder deed aangifte bij de politie op de Bergdriesch. Twee dagen later had de oude man zich uit schaamte aan zijn binnendeur opgehangen; hij was meer dan 20 jaar huurder bij ons geweest.

H.A.J. DORTANTS

EEN SCHAESBERGSE SCHEPEN EN ZIJN FAMILIEGRAF IN DE PANCRATIUSKERK TE HEERLEN

Diorama van oud-Heerlen, voor de verbouwing van de Sint Pancratiuskerk in 1901. (Foto SAH).

Door de komst van de Fransen aan het eind van de 18e eeuw werd definitief een einde gemaakt aan het begraven in kerken. Deze onhygiënische toestanden had men reeds proberen te veranderen bij het concilie van Trente. Het bleek echter een moeilijk uitroeibaar ingeburgerd gebruik. Aanvankelijk was dit privilege voorbehouden aan de adel en geestelijkheid. Later werd deze mogelijkheid ook geschapen voor de vooraanstaande burgerij die in de schepenbank of heerlijkheid een ambt bekleedde of een vooraanstaande positie innam. Op het koor werden de geestelijken begraven terwijl het schip en de zijbeuken voor de burgers waren bestemd.

Op 22 juni 1724 verschijnen op verzoek van de schout van de heerlijkheid Schaesberg, Hendrik van den Hoeff en

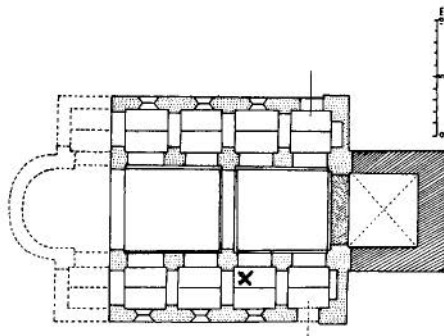
Alexander Arets voor de schepenbank. Beide leggen er ten behoeve van Hendrick Dortant de volgende verklaring af.¹ Allereerst verklaart Hendrik van den Hoeff dat wijlen Peter Dortant van de Rouwenhof en daarna zijn echtgenote Anna Moers begraven zijn in het graf toebehorende aan de familie Dortant in de Pancratiuskerk te Heerlen. In de overlijdensregisters van deze parochie vond ik zowel bij het overlijden van Peter Dortant op 23 mei 1703 als bij het overlijden van zijn echtgenote Anna Moers op 7 september 1712 geen aanduiding dat zij in de kerk te Heerlen begraven werden. Het graf was "gelegen aan den pilaer, alwaar den predickstoel is aengehecht in de kercke van Heerle onder het afbehanck zuydwaerts naest bij het graff van de erfgenaemen wijlen

Hans Willem Dautzenbergh". Tevens verklaart hij dat hij heeft meegeholpen om dit graf te openen. Alexander Arets verklaart vervolgens dat hij eveneens aanwezig was bij het openen van het graf nu twee jaar geleden toen Anna Meessen er in werd begraven. Bij die gelegenheid was ook de "voorleeser" Jan Lemmens aanwezig die toen tegen hem gezegd heeft: "dat is het Dortant-graf van soo lange mij gedenkt".

Hendrick Dortant ten behoeve waarvan beide de verklaring afgaven, was schepen te Schaesberg. Tot 1700 behoorde de heerlijkheid Schaesberg parochieel bij Heerlen.

Het is aannemelijk dat Hendrick Dortant die door zijn ouders misschien recht kon doen gelden op een begravenis in het familiegraf in de kerk van Heerlen middels deze verklaring deze "rechten" wilde zekerstellen voor de nieuwe kerk te Schaesberg. Immers zijn oom Willem Dortant, schout te Schaesberg van 1686 tot 1718 was reeds op 28 maart 1718 in de kerk te Schaesberg begraven. Anderzijds is het mogelijk dat deze verklaring een gevolg is van de resolutie van 3 juni 1715. Deze bepaalde dat alle graven in de kerken in de landen van Overmaas waarvan de eigendom niet kon worden aangetoond aan de kerk vervielen. Wie de eigendom van zijn graf kon aantonen kreeg een akte van eigendom waardoor het begraven kosteloos kon plaatsvinden. Wilde men andere leden uit het huisgezin in zo'n graf bijzetten dan moest daarvoor betaald worden.²

De vraag die voor de hand ligt bij het lezen van deze akte is natuurlijk waar heeft zich dit graf in de Pancratiuskerk bevonden en is er nog iets van overgebleven? Op de eerste vraag geeft de akte zelf een goed antwoord. Namelijk bij de pilaar met de preekstoel zuidwaarts onder de zijbeuk naast het graf van de familie Dautzenberg. Er van uitgaande

Plattegrond van de Pancratiuskerk in de 19e eeuw, op de plaats van het kruisje is mogelijk het graf geweest.

dat deze beschrijving juist is betekent dit dat de preekstoel, gezien de in oostelijke richting gebouwde Pancratiuskerk, in die tijd aan een van de vier aan de rechterkant staande pilaren moet hebben gezeten en dat het graf zich in de rechter zijbeuk moet hebben bevonden. Daar tot op heden een nadere plaatsbepaling van deze preekstoel nog niet mogelijk was is ook een nadere bepaling van het graf niet mogelijk. Op de tweede vraag mag als gevolg van de diverse verbouwingen van de Pancratiuskerk en het daarbij herhaaldelijk verhogen danwel verlagen van de kerkvloer er van worden uitgegaan dat van het graf zelf geen sporen meer te vinden zijn.³

Hendrick Dortant

Hendrick Dortant was tot 1730 pachter van de Rouwenhof. In het jaar 1744 is hij pachter van huis Horrig bij Geilenkirchen. Op 25 augustus 1745 werd hij dan ook begraven in de kerk van Geilenkirchen waar precies twee jaar later op 25 augustus 1747 zijn tweede echtgenote Maria Wetzels bij hem werd bijgezet. Misschien is deze verklaring hem daarbij van dienst geweest?

Hendrick Dortant was een zoon van Peter Dortant en Anna Moers. Hij huwde in 1715 Anna Meessen. Zoals uit de verklaring blijkt is zij in 1722 overleden.

Drie jaar later huwde hij een tweede maal en nu met Maria Wetzels.⁴

Bijlage

De kinderen uit beide huwelijken van Hendrik Dortant

Kinderen uit het eerste huwelijk:

1. **Dortant Anna Maria**, ged. 15.05.1717 te Heerlen. Volgens een akte uit 1737 werd zij non in het klooster van Gerresheim.⁵
2. **Dortant Peter**, ged. 15.11.1718 te Heerlen. Hij werd pater in de orde der Augustijnen te Mariendal.⁶
3. **Dortant Maria Christina**, ged. 12.03.1720 te Heerlen. Als laatste kind uit het eerste huwelijk huwde zij Peter Stephan Durlinger. Dit echtpaar woonde tot rond 1755 op de "scheidt" en later te Aken.⁷

Kinderen uit het tweede huwelijk:

4. **Dortant Joanna Maria**, ged. 04.11.1724 te Heerlen.
5. **Dortant Maria Gertrud**, ged. 08.05.1731 te Heerlen. Te zamen met haar zuster Joanna Maria kocht zij in 1772, beide nog ongehuwd zijnde, het huis "die Goldene Hand" te Aken waarin zij een handel in paramenten begonnen.⁸
6. **Dortant Joannes Ludovicus**, ged. 18.08.1727 te Heerlen. Graaf August Joseph Marie Karl Anton von Schaesberg benoemde hem als rentmeester op het kasteel te Brügggen.⁹ Met zijn echtgenote Katharina Elisabeth Brandts vormde hij het stamouderpaar van de families Dortan(t)s in Brügggen en Bielefeld. Hij overleed op 12.06.1804 te Brügggen alwaar hij in de Kloosterkerk begraven ligt.

NOTEN

1. RAL, LvO 7857, 22 juni 1724.
2. Msg, 1923, no. 5-6, 25-29.
3. Th. van het Hoofd en P. Post, 'Leven met geschiedenis: De Sint Pancratiuskerk te Heerlen', in: Jaarboek voor liturgie-onderzoek, I-1985, St. Pancratiuskerk Heerlen, 1985.
4. Dagboek van Dortant Johann Ludovicus, archief Dortants.
5. SAH, LvO 6205, 18 mei 1737.
6. Ibid.
7. RAL, LvO 7844, 16 juni 1752.
8. Aachener Beiträge für Baugeschichte und Heimatkunst, Aachen 1920, 51.
9. E. Tode, Chronik der Retersbeck-Schaesberg, 1918, 142.